לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ג, תשי"ב–תשי"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

„תיקוני לשון"

א

השעה הזו, הנסים האלו

בעיתון הרדיו של קול ירושלים, ב„הסכת והשכל", אלול תש"א, העיר המעיר, בלי לעיין בספרי שימוש ובלא חקירה ובדיקה מדוקדקת בספרות חז"ל, ואסר לומר: הפעם הזו, השנה הזו, הדברים האלו (במקום: פעם זו, שנה זו, דברים אלו, הנהוג עפי"ר במשנה). איסור זה לצרף את ה' הידיעה לכינויים הרומזים האדייקטיביים של לשון חכמים (זו, אלו, המשמשים על יד זאת, אלה) שוב נתחדש בחוברת „תיקוני לשון" של ראובן אלקלעי (לשוננו לעם, כ"א – כ"ב, תשרי תשי"ב, ע' 18). בעל החוברת מביא דוגמא לחסרון ה' הידיעה בלשון חכמים מן הנאמר בהגדה של פסח: פסח זה, מרור זה, מצה זו. ואין הדבר הזה אלא מתמיהנו, הרי בהמשך אותה משנה שבהגדה אנו קוראים: לפיכך אנחנו חייבים להודות... למי שעשה [לאבותינו ולנו] את כל הנסים האלו. ולשון זה אינו משובש כלל וכלל. מקור הדברים הוא במשנה פסחים, פרק י', ובכל ההוצאות השכיחות של המשנה ובציטטות ובהגדות של פסח המצויות בידנו כתוב „הנסים האלו" ביידוע: במשניות, במשנה שבבבלי (וגם בכ"י מינכן ובדפוס ראשון ווינציאה), במשנה שבירושלמי, בכ"י קויפמן, במתניתא דבני מערבא מהדורת לו עפ"י כ"י קמברידג', בהוצאה החדשה של המשנה מהדורת אלבק

ו,לון, בציטטה המובאת בבבלי ברכות נ ע"א ושם באלפסי, בסידור רב סעדיה גאון („את כל הניסין האילו"), במשנה תורה להרמב"ם, בהגדת דארמשטאדט מן החצי הראשון של המאה הארבע עשרה (בספרו של ב' איטאליינר על הגדה זו, ע' 133) ובהגדות כי"י של פריס, מינכן, דארמשטאדט II מן המאה החמש עשרה (המובאות בספר הנ"ל ע' 176, 219, 233) וכו' וכו'; וכך מיליוני יהודים אומרים דורות על דורות.

ברם רוב הכינויים האדייקטיביים שבמשנה ובתוספתא הם בלי ה' הידיעה (אשה זו, אנשים אלו). אולם קוסובסקי רושם באוצר לשון המשנה גם 18 פעמים בערך „האלו" (הפירות האלו, פירות האלו וכו', וכך הוא בכל אותם המקומות גם בכ"י קויפמן ובמהדורת לו) לעומת 18 פעם בערך „אלו" ככינויים אדייקטיביים במשנה; ובאוצר לשון התוספתא נמצא גם 9 פעמים „האלו" (המעות האילו, מעות האילו וכו') ושם גם פעם אחת הזו. אולם בבראשית רבא (מהד' תיאודור ואלבק) מרובות הצורות בנות ה' הידיעה: מלכות הרשעה הזו (ב, ד): החמה הזו, הלבנה הזו (ו, ג; ו, ד); בשעה הזו (ט, ד); הנשמה הזו (יד, ט); במטעת הזו או בנטיעה הזו (טו, א) הבהמה הזו (יט, ד) והרבה כיוצא בהם, וכן השימוש בשאר המדרשים כולם. בתלמוד בבלי: שתהא השנה הזו שחונה וגשומה (תענית כד:, ד"ר וניציאה ר"פ — רפ"ג לפי גולדשמידט. כ"י מינכן: השנה הזאת), הימים האלה הכתובים במגילת תענית (ר"ה יט.) הימים האלו הכתובים במגילת תענית (שם יט:, ויניציאה. ובכ"י מינכן בשני המקומות: האלה). גם במשנה תורה להרמב"ם, ספר המדע, נוהג דרך זה (אף במהדורה

המדעית של חיימזון לפי כ״י עתיק מאוכספורד): הדברים האלו (יסודי התורה א, יב; ה, ב); הצורות האלו (ב, ח; ג, ז); ארבעה גופות האלו (ג, יא); ד׳ יסודות האלו (ב, ח; ג, ז) וכו׳ וכו׳.

בכל דרכי השימוש האלו: 1) בדרך המקרא, 2) בדרך המשנה, 3) בדרך המדרשים, 4) ואף בדרך רביעית של הקדמת הכינוי האדייקטיבי לשם (בהשפעת היוצאים שבמקרא, הלשון הארמית והערבית) נהגו המפרשים וסופרי ימי הביניים, וכך נוהגים טובי הסופרים החדישים. הרד״ק, למשל, כותב (לפי הוצאות שונות) בשמואל ב׳ כב א: וידבר דוד, שירה זאת חברה דוד... וכתובה שירה זו... וי״ת השירה הזאת...; בישעיה מ, א: כל אלה הנחמות; מ, ג: מנהיג זה העם; מ, ח: הנחמות האלה. וב„ספר הקבצנים״ של מ נ ד ל י מ ו כ ר ס פ ר י ם, פרק א׳ ופרק ב׳ מוצאים אנו: כתינוק זה, העלוב הזה, אמירה זו, באלו הימים ובזמן הזה, הלעג הזה; מרכבה זו, העלובה הזו, שהמאכלים האלה, הנשרים האלו וכו׳. ולו עיינו ה„מתקנים״ בספרי השימוש המועטים המטפלים בלשון חכמים ועורכים את אוצרותיה, היו מוצאים את הדרכים האלה רשומות במילון בן־יהודה I, 2230ב — 231א; 233; III, 1289 א׳ וב׳; 1300 ב—1301א ובדקדוק לשון המשנה של פרופ׳ משה צבי סגל, § 77, 79 (וחבל שספרים אלה מקצרים לפרקים במקום שיש להאריך).

ולעצם עניין הכינויים הרומזים האדייקטיביים נדמה לי שהעורך האחרון של המשנה השתמש בדרכי הצירופים של שפת העם הפרוזאית בסגנון לשון הדינים והחוקים והמעיט

בהם בה׳ הידיעה. אולם בלשון הפיוטית ובתפילות צירפו ה׳ הידיעה המקראית גם לכינויים הרומזים העממיים בהשפעת ספרי המקרא. בהתרחק העם מן הדיבור העברי העממי של ימי הבית השני ומן הדיבור העברי של בתי המדרשות בימי התנאים והאמוראים התגברה השפעת המקרא והפיוט הא״י על לשון הספרות הפרוזאית, אשר בסיסה לשון חכמים הוא, וגיוונה אותו והעשירה גם את צורותיה הדקדוקיות ואופני ההבעה הסינטקטיים. לשון סינתיטית זו, שהגיעה אלינו דרך ספרות המפרשים ומחברי ימי הביניים, אין לפרק אותה לשכבותיה, להוציא כמה חוליות ממנה ולאסור אותן על הקהל, להלעיז בכך על הרבה מטובי הסגנון ולחשוב שעברית זו של אלף וחמש מאות השנים האחרונות שבתולדות ספרות ישראל אינה בנידון צורותיה הדקדוקיות אלא טעות גדולה אחת.

ב

על־ידי, על־יד

כשתשאלו אדם מישראל, שלשון הדיבור שגורה בפיו והוא אף קורא עברי, מה הן מלות היחס המקראיות הבאות במקום על־ידי (= דורך; durch; through, by) של זמננו, כלום יעלה על דעתו, שהמקרא משתמש לצורך זה בסימני היחס הפשוטים ביותר, באותיות ב׳ ל׳, מ׳? הרי לדוגמא: והושעתים ב ה׳ אלהיהם ולא אושיעם ב ק ש ת ו ב ח ר ב ו ב מ ל ח מ ה וכו׳ (חושע א ז); ואדוני צָוה בה׳ לתת את נחלת צלפחד אחינו לבנותיו (במדבר לו ב); ולא ייכרת כל בשר עוד ממי המבול (בראשית ט יא); מ ה׳

מצעדי גבר כוננו (תהלים לז כט); גם לרעהו יישנא רש (משלי יד כ); אך אשר יאכל לכל נפש (שמות יב טז). ל׳ זו, המצויה גם בנוסח הברכה המקראית ברוך האיש לה׳ (ברוכים אתם לה׳ עושה שמים וארץ = ברוכים אתם על־ידי ה׳. תהלים קטו טו), שהעתיקות בדאטיב, ניטשטש אצלנו מובנה התחבירי ע״י התרגום המילולי ביודית, שהיינו רגילים בו וגם ע״י התרגומים הלועזים.

לפרקים לשון המקרא מצרפת את השם פנים לל׳ של האמצעות: וידל ישראל מאד מפני מדין (כלו׳ על־ידי מדין. שופטים ו, ו) ואת השם יד לבי״ת של האמצעות: ולא תעשו... את כל אשר צוה ה׳ אליכם ביד משה (במדבר טו, כב־כג); כי עזבנו מצוותיך, אשר צוית ביד עבדיך הנביאים (עזרא ט י—יא). וביטוי זה נפוץ מאד: ביד משה, ביד שאול, ביד דוד, ביד ישעיהו, ביד ירמיהו, שלח נא ביד תשלח (שמות ד יג), והוא נמצא גם במשנה ותלמוד: ביד בנו, ביד עבדו, ביד שלוחו וכו׳ (משנה ב״מ ח ג), אלא שבלשון חכמים פשטו במקום „ביד״ מלות היחס על־יד, על־ידי. במקרא משמשות המלות האלו במובן המקום = אצל, ובעיקר בלשון יחיד (על יד, על ידו, על ידם), ויש גם בלשון רבים: והיה לכם פאת נגב ממדבר צין על ידי אדום (במדבר לד ג), ובכל הערים אשר על ידי ארנון (שופטים יא כו), והאתונות רועות על ידיהם (איוב א יד). שלושת הפסוקים שנמצא בהם „על ידי״ (עזרא ג י, דה״ב כג יח, כט כז), ספק גדול הוא

אם אפשר לראות בהם את המובן התלמודי של „על־ידי", כמו שמפרש בן־יהודה (מלון IV, ע' 1062, עיין שם לכל עניינו, וגם בערכים המתאימים במילון גזניוס, ובדקדוק גזניוס, מהדורה כ"ח, f 121 §). במשנה, בתוספתא ובשאר ספרי חז"ל נמצא „על־יד, על־ידי" מלבד במובן האמצעות והסיבה גם במובנים רבים אחרים (יעוין באוצרות של קוסובסקי).

מה היא נטיית „על־יד, על־ידי" במובן האמצעות, הסיבה וכו'? קוסובסקי מביא מן המשנה: הוסיף לו עוד רצועה אחת ומת, הרי זה גולה על ידו (מכות ג, יד), הבהמה... ונסקלת על ידו, ואם בא... מומתים על ידו (נדה ה, ה) ואם בא... מומתין על ידה (נדה ה, ד), אם אדם חטא בהמה מה חטאת, אלא לפי שבאת לאדם תקלה על ידה, לפיכך אמר הכתוב תסקל, ד"א שלא תהא בהמה עוברת בשוק ויאמרו זו היא שנסקל פלוני על ידה (סנהדרין ז, ד). וברבים: וישראל גולין על ידיהן (מכות ב, ג). ומן התוספתא: ועוד זו דרש ר' נחמיה, אם יקום והתהלך בחוץ על משענתו ונקה המכה, וכי עלת על לב שיהא זה מהלך בשוק וזה נהרג על ידו (בבא קמא ט, 7); ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו (סנהדרין ד, 7); ופעם אחת על ידו במובן אצלו. וברבים: הנותן שדה קבלה לגוי וכו' צריך לעשר על ידן (= אותן (?) דמאי ז יא ועוד). לנטיית מלת היחס על־יד, על־ידי שבמשנה מעיר קוסובסקי (אוצר לשון המשנה ע' 834) על המוזר שבגירסאות שלפנינו, שהיא

באה בכינויי היחיד תמיד בלשון יחיד: על ידו, על ידה, ובכינויי הרבים תמיד בלשון רבים (לאמיתו של דבר מועטים ביותר כינויי הרבים במשנה), והוא תמה על כך. אולם אין הדבר מוזר כל כך: יש כדוגמתה במלת היחס „צ׳ין״ המקראית, שלשון חכמים פרצה בה את הגדר, ונמצא: בינן לבין עצמן.

בגירסאות המשנה, שיש בה מנוסח ארץ ישראל (כ״י קויפמן המנוקד, ומתניתא דתלמודא דבני מערבא כ״י קמברידג׳ מהדורת ויליאם לו) ימצא המעיין גם על ידו, על ידה וגם על ידיו, על ידיה (גולה על ידיו, מכות ג, יד; נסקלת על ידיו, מיתין על ידיו, נדה ה, ה; תקלה על ידיה, סנהדרין ז, ד, לעומת: שלא תארע תקלה על יָדי, המנוקד בחירק כדרך קריאתנו אנו, ברכות ד, ב).

כפי שראינו מוצאים אנו במשנה שלנו את כינויי היחיד בלשון יחיד ומלת־היחס בנסמך הרבה בלשון רבים (הנותן שקלו לחברו לשקול על ידו ושקלו על ידי עצמו, שקלים ב, ד. עיין במהדורת אלבק וילון). דרך זו השפיעה על המפרשים, על ספרות הרבנים וכו׳ וגם הסופרים החדישים רגילים ללכת בעקבותיה (ש״י עגנון דיבר בתשובתו למברכיו בטקס חלוקת פרס ביאליק תשי״א על השמחה הכפולה „שנתגלגל הדבר על ידי משוררנו הגדול ר׳ חיים נחמן ביאליק״, דרש באותו מעמד על הספר „מה ספר שומר על המדינה, כך ישראל נשמרים על ידי הספרים״, ועל הפרס אמר: „עוד אחת יש בפרס זה,

שנתגלגל לי על ידו לשלם חוב של ברכה", הארץ י"ג טבת תשי"א).

ועדיין יש צורך בבדיקה מדוקדקת בתלמודים ובמדרשים ובספרות שלאחריהם, ולא אביא כאן אלא מעט: מפני שאבדת על ידך ד' מאות זוז... שתאבד על ידו ד' מאת זוז (שבת לא.) ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו (סנהדרין כא:); מאחר שניצלו בתיבה שעשיתם, ועל ידכם באה להם הצלה (חזקוני, הוצאת חורב, בראשית ט ג); על יד הבהמה הזו נסקל פלוני (בראשית רבא, תיאדור ואלבק, ט"ו סוף ז), ושם בנוסחאות: על ידי בהמה זו נסקל פלוני, שנסקל פלוני על ידה שנסקל פלוני על ידיה.

עד כאן התעסקנו בנטייה של על-יד, על-ידי. ומה על המלות האלו בלי כינויים? כלום נכון הוא לאסור את השימוש של „על-יד" במובן האמצעות והסיבה? אחד הספרים שהשפיעו הרבה על לשון העם והסופרים הוא סידור התפלה, ואעפ"י שאנו מוצאים בו הרבה פעמים על-ידי (על ידי משה עבדך מפי כבודך, ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר, בתפילות שונות, כמו שיש במשנה: וכן הוא מפורש על ידי עזרא, שקלים א, ה),—ידוע לנו מן הקדושה הנאמרת בפי רבבות בני ישראל: ככתוב על יד נביאך (בסופה גם: על ידי דוד משיח צדקך); מפיוט אליהו הנביא אליהו התשבי: איש בושר שלום על יד יקותיאל; איש תשבי על שמו נקרא, תצליחנו על ידו בתורה. מפיוט יגדל: תורת אמת נתן לעמו אֵל על יד נביאו נאמן ביתו. מפיוט לכה

דודי: התנערי מעפר, קומי, לבשי בגדי תפארתך עמי על יד בן ישי בית הלחמי; ואת ה׳ תעריצי על יד איש בן פרצי. הישכיחם העם מלבו על פי גזירות של מדורי לשון?

ד״ר ברוך ברגר — הראל (ענייני לשון, תש״י, ע׳ 23), ראובן אלקלעי (תיקוני לשון, לשוננו לעם כ״א — כ״ב ע׳ 37) וד״ר יצחק פרץ (דבר, י״ד שבט וכ׳ סיון תשי״ב) דורשים הבחנה ברורה בין על־יד ובין על־ידי ואוסרים להשתמש בכינויים של מלת היחס על־ידי ביחיד במובן האמצעות והסיבה (שלא לומר: הנאום נישא על ידו, השיטה נתקדשה על ידו, אלא: נישא על ידיו, נתקדשה על ידיו). כשתפס על פרץ יצחק לבני מתוך המאמר שבמדרש תנחומא (הנמצא גם בס׳ האגדה של ביאליק, פרק עקדת יצחק): „ועל ידי מי יתייחד שמך... על ידך יתייחד שמי״, — השיב פרץ, שבספרות התלמודית „אין מדייקים בשימוש על־ידי בכינויים... במקרה זה מכריע חוק הלשון, וקודם כל לשם בהירות ולשם הבחנה״. מהו חוק הלשון בעניין זה שלפנינו במשנה? קוסובסקי קבע אותו כפי שראינו למעלה, והוא דומה לחוק של נטיית „בין״.

בשתי הצורות „על־יד״ ו„על־ידי״ לא הגיעה לגמר בישולה דיפרנציאציה של המובנים, ושתיהן נתקיימו זו בצד זו באותם המובנים (עיין שקלים א׳, ו׳, מהדורת אלבק־ילון: השוקל על ידי כהן, על ידי אשה וכו׳ וכו׳, ואם שקל על ידו ועל יד חברו), ובעיקר במובן האמצעות והסיבה. ואנו נוהגים להשתמש בצורות על־יָדֵי, עַל־יָדִי, עַל־יָדְךָ וכו׳

בהשפעת המשנה והתלמוד. על־יַד במקום על־ידי אינה פסולה.

השאיפה להסדיר את ענייני הלשון, לקרבה אל ההיגיון ולעשות את צורותיה פשוטות יותר היא תמימה מאוד. ואין שאיפה זו נותנת את הרשות לקבוע חוקי לשון חגיוניים המתנגדים לחוקים שבמציאות. תיקון לשון הנעשה ללא העמקה בבעיה הנידונה וללא בדיקה בשבע בדיקות, אינו מביא תועלת ללשון, וגדולה התקלה הבאה על ידו.